

Viltus ziņu, dezinformācijas atpazīšana kļūst arvien grūtāka

Interneta portāli, mediji, konti ir vietnes, kur dezinformācija sastopama visbiežāk. Arvien grūtāk kļūst saprast, atpazīt, kam ticēt, kam – nē, tāpēc uz sarunu par viltus ziņām, dezinformāciju, tās atpazīšanu uz sarunu aicināju medijpratības eksperti, komunikācijas zinātņu doktori KLINTU LOČMELI.

-Ko 2022.gads mainījis viltus ziņu laukā, laikam jau uzsvars no "Covid-19" novirzījies uz Ukrainas karu?

- Nenoliedzami, 24.februāra Krievijas iebrukums Ukrainā mainījis dezinformācijas kompozīciju. Tomēr joprojām figurē arī kovids, citas konspirāciju teorijas, tostarp mūžam aktuālā - kas īsti pārvalda Latviju un pasauli kopumā.

Kopā ar Veltu Skolmeisteri veicām pētījumus, analizējot, kāda dezinformācija atrodama sociālajos medijos latviešu valodā. Rezultāti rāda, ka temati mainās atkarībā no aktualitātēm. 14.Saīmas vēlēšanu laikā dominēja nozagto vēlēšanu vai viltoto vēlēšanu rezultātu temats. Rudenī, kad kļavu lapas bija kļātas melniem punktiem, parādījās infor-

mācija, ka kādi nezināmie spēki no gaisa cenšas raidīt infekcijas pret dabu, pret cilvēku. Tas nekas, ka zinātnieki skaidroja, ka tā ir šo koku slimība.

- Lai arī viltus ziņu vēsture ir sena, laikam "Covid-19" īpaši veicināja viltus ziņu radīšanu, izplatīšanu.

- Svarīgi nošķirt jēdzienus "viltus ziņas" un "dezinformācija". Pirmo mēs agrāk lietojām, runājot par visiem gadījumiem, bet laiks iet uz priekšu, padziļinās izpratne par jēdzieniem, un šobrīd "viltus ziņas" ir jēdziens, kas attiecas uz ļoti šauru gadījumu loku. Proti, tā ir informācija, kas ir absolūti izdomāta, kam nav nekādas saskares ar realitāti.

Tiek ieteikts lietot jēdzienu "dezinformācija", tas ir plašāks un nozīmē, ka informācija tiek radīta, publicēta un izplatīta ar nolūku apzināti nodarīt kādu kaitējumu personai, uzņēmumam vai sabiedrībai kopumā. Kaitējums sabiedrībai var izpausties bailu sēšanā, panikas izraisīšanā.

- Bet šīs viltus ziņas kādā brīdī taču var kļūt par dezinformāciju?

- Tieši tā, un tas bija vērojams jau pirms kovida pandēmijas. Spilgts piemērs ir Nika Endziņa izplatītā informācija, ka Rīgā sabrucis tirdzniecības centrs, kuram autors bija devis nosaukumu "Alffa", un simtiem cilvēku gājuši bojā. Nosaukumā tika ielikts viens lieks burtiņš, lai it kā nebūtu tiešas sakritības, bet ziņa izraisīja īstu ažiotažu. Kolēģi no Iekšlietu ministrijas stāstīja, ka cilvēki zvanijuši uz visiem operatīvajiem

dienestiem, lai pārliecinātos, vai nav cietuši draugi, radi, paziņas, kuri centrā strādā vai gājuši iepirkties un tobrīd kādu iemeslu dēļ nebija sazvaniami. Rezultātā dienestu tālrunu līnijas bija noslogotas un, ja kādam reāli vajadzēja palīdzību, bija jāgaida rindā.

Ar "Covid-19" vairāk ienāca dezinformācija, kas saistīta ar pseidozinātni, tika atspoguļoti dažādu "pētījumu" rezultāti, piedāvāti kādi maģiski līdzekļi ārstēšanai no vīrusa. Dažkārt gaužām absurdi. Latvijā tas nebija tik izplatīts, bet ārzemēs pašā augstākajā saslimšanas posmā tika piedāvāti sudraba preparāti, kas pasargā no saslimšanas ar "Covid-19", jo ir asociācija, ka sudraba karotīte, ko ieliek ūdenī, to attīra, dezinficē, tāpēc tika piedāvāts sudrabu uzņemt pārtikas veidā. Tika tirgoti īpaši preparāti, kas patiesībā apdraud veselību. Tas bija uzskatāms piemērs, kā veikli darboņi, izmantojot dezinformāciju, centās nopelnīt, iedzīvojoties uz cilvēku bailēm.

- Kāda ir cilvēku attieksme pret dezinformāciju, vai tā mainījusies, ir lielāka prasme atšķirt patiesību no meliem?

- Pēdējā Kultūras ministrijas pētījumā, kas veikts 2020.gada nogalē, kad jau kādu brīdi bijām dzīvojuši kovida pandēmijā, tikai 23% respondentu atzina, ka spēj atpazīt, kura informācija uzticama, kurā ne. Ja rezultātus salīdzina ar pētījumu, kas veikts 2017.gadā, toreiz 40% atzina, ka prot atšķirt dezinformāciju no patiesības.

Redzam, ka to skaits, kuri uzskata sevi par lietpratējiem, ievērojami krities, varbūt cilvēki sāka reālāk novērtēt savas prasmes, otrs iemesls - pandēmija nāca ar intensīvu dezinformāciju, un cilvēkiem nācās atzīt, ka viņi ne vienmēr spēj atpazīt, kura informācija ir uzticama.

- Pieļauju, mainās arī dezinformācijas veidošanas, pasniegšanas veidi, ko piedāvā modernā tehnoloģiju iespējas.

- Manipulāciju un dezinformācijas izplatītāji savu darbību uzlabo ar katru reizi, mums atliek tikai steigties iepakaļ un mēģināt "at-kost" viņu izmantotās metodes un paņēmienus. Parādās jaunās formas, kā izplata dezinformāciju, tostarp izplatot sintezētos video, ko mēdz dēvēt par dziļviltojumiem, angļiski "deepfake". Piemēram, saistībā ar Krievijas iebrukumu Ukrainā pavasarī tīmeklī parādījās video, kurā Ukrainas prezidents Volodimirs Zelenskis saka, ka valsts padodas, un aicina bruņotos spēkus nolikt ieročus. Nekas tāds nenotika, tas bija safabricēts video, zinātāji itin ātri varēja pamanīt viltojumu, bet, ja cilvēki nezina, ka iespējamas tādas manipulācijas, tam var ātri noticēt, jo ir taču savām acīm redzējuši un ausīm dzirdējuši.

Dezinformācijas veidotājiem talkā nāk mākslīgais intelekts, kas pēc dotā uzdevuma veido tekstus, attēlus. Varbūt sarežģītākos uzdevumos vēl redzamas nepilnības, bet, kā saka jomas eksperti, tas ir tikai laika jautājums, kad viltojumi būs aizvien prasmīgāki.

Dezinformācija ienāk arvien jaunās formās, un mūsu pieminē-

tais pētījums liecināja, ka samērā daudz dezinformācija parādās arī humora veidā. Ir tā sauktās mēmes, kas ir attēli, animēti attēli (GIF) vai video, pārsvārā papildināti ar tekstu, parasti ar humora piesitienu. Tās veido ar nolūku cilvēkus sasmidzināt, izklaidēt, bet arī ārvalstu pētījumi rāda, ka mēmes tiek radītas ar nolūku izplatīt nepatiesu informāciju.

Ja cilvēks lasa tīmeklī ziņas, viņš patur prātā, ka informāciju vajadzētu izvērtēt, bet, skatoties jokus, mēmes, par to nedomājam, jo tas taču radīts izklaidei. Neviens nesāk skatīties, vai tajās nav kāda dezinformācija, īpaši, ja mēme tiešām smieklīga. Cilvēki atzīmē ar "patīk", dalās sociālajos kontos, bet gudri manipulatori to izmanto savu mērķu sasniegšanai.

- Kā zinām, informācija feisbukā cilvēkus sasniedz, balstoties uz algoritmiem, jo vairāk kam pievērs uzmanību, jo vairāk līdzīgais ienāk cilvēka ziņu lapā.

- Līdzīgi arī citās vietnēs, tostarp "Tik Tok". Ārvalstu pētījumi rāda, ka katrs piektais video ietver kādu dezinformāciju par "Covid-19", karu Ukrainā vai klimata pārmaiņām. Tie patlaban ir trīs galvenie dezinformācijas temati. Izpētīts, ka, sākoties karam Ukrainā, jauns "Tik Tok" lietotājs, kuram nav nekādas algoritmu vēstures, jau nepilnas 40 minūtes pēc pierēģistrēšanās nonāk dezinformācijas redzamības lokā un algoritmi viņam sāk piedāvāt informāciju. Tostarp aicinot ziedot Ukrainas atbalstam, lai gan patiesībā šī nauda nenonāk Ukrainā, bet pie krāpniekiem, kuri piedāvā šo dezinformāciju.

Arī Latvijā ik pa laikam ir kāds aicinājums ziedot vai nu minētajam mērķim, vai kādam citam, bet patiesībā tā ir krāpšana. Tāpēc vienmēr svarīgi pievērst lielāku uzmanību, kas izplatījis informāciju, kas tas par kontu, kur nauda nonāks.

- Kā no apburtā algoritmu loka izrauties?

- Cilvēki jau dažkārt pat negrib no tā izrauties, jo algoritmu rada to drošo komforta vidi, ko dēvējam par burbuli, kurā dominē viedokļi, kuriem piekrītam.

Ja gribas no tā izkļūt, jādažādo informācijas avotu ēdienkarte, pasekojot arī citiem medijiem, citu viedokļu paudējiem, kas gādātu par alternatīvu skatījumu uz kādiem procesiem, notikumiem. Ir arī citas iespējas situāciju mainīt, bet vispirms tas ir jāgrib.

- Daudz runā par medijpratību, kas mainās, kā to var uzlabot?

- Ja salīdzinām ar laiku pirms pieciem gadiem, situācija uzlabojas, bet tas notiek maziem soliņiem. Cilvēku pieaugšanas process medijpratībā ir lēns, tas nav sprints, bet gan maratons.

Gribētos, lai lielāka uzmanība tiktu pievērsta medijpratības mācīšanai skolās, jo bērni varētu to nodot saviem vecākiem. Taču jaunajā izglītības standartā medijpratība nav iekļauta kā viena no sešām noteiktajām caurvijkompetencēm. Manuprāt, problēma tā, ka daļa pedagogu joprojām neapņemas droši šajā tematā, jo apmācī-

bas bijušas visai fragmentāras. Kopumā nav vienotas sistēmas, kur valsts nodrošinātu skolotājiem regulāras mācības medijpratībā. Problēma arī tajā, ka nav oficiāla mācību materiāla, netiek arī domāts, kā sasniegt tos, kuri jau pametuši skolas solu.

- Varam runāt par iedzīvotāju medijpratību, bet redzam, kā dezinformācijai uzķeras ziņu portāli. Kaut vai nesensais notikums, kad portāli, tostarp sabiedriskie mediji, izplatīja ziņas par Jura Savicka nāvi.

- Te labi parādās vēlme publicēt iespējami ātrāk informāciju, kas piesaistīs daudzus. Protams, tas ir akmens mediju kvalitātes lauciņā, cik lielā mērā viņi pārbauda informāciju. Šo viltus ziņu publicēja arī sabiedrisko mediju portāls *lsm.lv*, no kura to pārņēma Latvijas Radio. Tur bija domājuši, ka kolēģi informāciju pārbaudījuši. Tas līcis izdarīt secinājumus, atzīt kļūdu un noteikt, ka katram medijam pašam informācija jāpārbauda, nevar paļauties uz citiem.

- Cik viegli pati spējat saprast, ka ir viltus ziņa vai daļēji viltus ziņa?

- Drīzāk jau problēma ir manā pārlietu lielajā skepticismā, dažkārt neuzticos pat patiesām ziņām. Varbūt arī lasītāji atceras, ka pavasarī saistībā ar karu Ukrainā bija minēts gadījums, ka sieviete ar marinētu gurķu burku no balkona notriekusi ienaidnieka droņu. Biju pārliecināta, ka tā nav taisnība, bet izrādījās, ka tāds gadījums bijis, vienīgā nepatiesība bija burkas saturs, viņa metusi ar burku, kurā bijuši marinēti tomāti. Bet varbūt labāk būtu nedaudz piesardzīgākam. Īpaši, ja jāizvērtē, teiksim, video, kur iespējams veikt dažādas manipulācijas, izgriezt kādu fragmentu, pielikt citu tekstu, izveidot neīstu kontekstu, un tā šobrīd ir viena no izplatītākajām dezinformācijas tendencēm sociālajos medijos. Piemēram, pavasarī "Tik Tokā" bija video, kur tanki pārvietojas pa Kijivas ielām, video savāca deviņus miljonus skatījumu! Cilvēkiem radās iespaids, ka galvaspilsēta kritusi, bet izrādījās, video uzņemts Ukrainas armijas militārajā parādē vēl pirms Krievijas iebrukuma. Tā, lūk, viens fragments, paņemts no cita notikuma, var tikt pasniegts ar citu kontekstu.

Tāpēc, pirms dalīties ar kādu video vai foto, vajadzētu internetā pārbaudīt, kad attēls parādījies tīmeklī, kur vēl tas publicēts. Varbūt dažkārt sarežģīti atrast oriģinālu, īpaši ja runājam par video fragmentiem, bet tāda pārbaude var atklāt patiesību. □

Lappusi sagatavojis
JĀNIS GABRĀNS

Projektu finansē
Mediju atbalsta fonds
no Latvijas valsts
budžeta līdzekļiem

MAF
Mediju atbalsta fonds

Mediju atbalsta fonda ieguldījums no Latvijas valsts budžeta līdzekļiem. Par saturu atbild projekta īstenotājs izdevniecība SIA "Cēsu Druva".

Kas ir dziļviltojumi

Vārds "deepfake" ir jēdzienu "dziļa mācīšanās" un "viltojums" kombinācija. Dziļviltojumi ir viltoti attēli, video vai audio ieraksti. Dažreiz tajos redzami cilvēki ir datoru radīti, viltotas personas, kas izskatās un izklausās tā, it kā tie varētu būt īsti cilvēki. Dažreiz viltotie cilvēki ir īsti, bet viņu tēli un balsis tiek mainītas, lai viņi veiktu un teiktu lietas, ko īstais

cilvēks nav darījis. Piemēram, dziļviltoju videoklipu var izmantot, lai atveidotu slavenību vai politiķi, kurš saka kaut ko, ko patiesībā nekad nav teicis. Izmantojot šos ļoti reālistiskos viltojumus, var izveidot alternatīvu realitāti, kurā skatītājs, klausītājs ne vienmēr var uzticēties savām acīm un ausīm. Dziļviltojumi ir bīstamāki nekā viltus ziņas, ja tos izmanto propagandas mērķiem, tiem var būt ne tikai graujošas sekas, bet arī milzīga ietekme uz cilvēku izpratni par realitāti notiekošo.

Kā atpazīt

Kultūras ministrija atgādina un aicina ievērot piecus vienkāršus, bet ļoti noderīgus medijpratības soļus, kas palīdzēs veiksmīgi izvērtēt jebkuru informatīvo vēstījumu un atpazīt dezinformāciju vai viltus ziņas.

- Pārlicinies, kāds ir ziņas vēstījums! Pievērs uzmanību, vai ziņa nav īpaši emocionāla, pārspilēta, sensacionāla.
- Pārlicinies par ziņas avotu! Noskaidro, kas ziņu publicējis – par jomu atbildīgā iestāde, uzticams medijs -, vai arī ziņa tiek nodota kā baumas.

- Izpēti ziņas saturu! Aplūko, vai ziņas saturs sakrīt ar citos uzticamos medijos publicēto un vai saturs, teikumu uzbūve, pieturizjumu lietojums, foto vai video nerada šaubas!
- Veido savu uzticamo avotu sarakstu! Par uzticamiem avotiem var uzskatīt atbildīgās valsts iestādes un medijus, kas sevi pierādījuši kā objektīvus informācijas līdzekļus.
- Neklusē, ja atpazīsti dezinformāciju! Uzrunā savus tuvos – draugus, ģimeni, paziņas un līdzcilvēkus -, ja viņi dalās ar nepatiesu informāciju. Par dezinformāciju, kas rupji pārkāpj sabiedrisko mieru un kārtību, jāziņo Valsts policijai.